

ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЛАРДАГЫ ДОСТУК ИДЕЯЛАР ЖӨНҮНДӨ

Бул макалада жаш муундарды боорукерликке, ар бир ишти акыл жүгүртүп жасай билүүгө, ынтымактуу, адилет болуу менен өз тарыхын окуп билүүгө жана сылыктыкка тарбиялоо жөнүндө маселелер каралган.

Негизги сөздөр: оозеки чыгармалар, достук, боорукерлик, ынтымак, тарбия.

THE ORAL COMPOSITION OF THE FRIENDLY IDEAS

This article will make the younger generation in each case the intellectual compassion to learn, friendly, fair and provided training to learn to read their own history and civility issues.

Key words: oral, friendship, compassion, tolerance and culture.

Өсүп келе жаткан жаш муундарды мындан ары да азыркы мезгилдин талаптарына ылайыктарбиялоонун методдорун, формаларын, каражаттарын өркүндөтүү боюнча ар кандай иштиктүүчаралар көрүүгө талап кылынат. Мындай аракеттердин бири болуп студенттерди интернационалдык достукта тарбиялоодо, тарбиянын элдик идеяларын, каражаттарын, үлгүлөрүн таалим- тарбиянын максатына ылайык пайдалана билүү болуп саналат. Себеби элдик педагогикада же тарбиянын системасында студенттерди достукка тарбиялоонун мыкты үлгүлөрү сакталып калган жана ал нравалык тарбиянын ажырагыс бөлүгү катары илгертеден эле өсүп – өнүгүп келген. Буга мисал болуп эл ичинде, башкача айтканда, элибиздин оозеки чыгармаларында кылымдар бою сакталып келген достук идеялары кызмат кылат. Элдик педагогика деген түшүнүк жалпы эле ар кайсы улуттагы элдердин өсүп келе жаткан жаш муундарды тарбиялоо боюнча кылымдар бою жайылган бай тажрыйбасын, билимин, өнөрүн билдирет, ал эми анын ачык-айкын далили болуп ошол мезгилдеги турмушуна мүнөздүү болгон үрп-адаттары, салттары кызмат кылат. Алар чыныгы маданий мураскатары, ошол коомдо жашаган элдин тарыхын, маданиятын, турмуштук ар кандай көз караштарын, бири-бирине болгон мамилелерин чагылдырып турат. Мына ошол себептен элдик оозеки чыгармалар жалаң гана маданий байлык катары эсептелбестен, өсүп келе жаткан жаш муундарды тарбиялоодо өткөн доордогу элибиздин бай тажрыйбасын жыйнаган, педагогикалык казына катары бааланат да элибиздин тарбия-таалим системасын окуп үйрөнүүдөгү бирден бир илимий булак болуп саналат. Жалпысынан алганда, элдик педагогиканын мурастарына болгон мындай көз караш өткөн муундар тарабынан жаралган маданий байлыктарды сактай жана учурдун талабында пайдалана билүү жөнүндө максат туура келет. Өз жазма адабияты болбогон башка айрым элдер сыяктуу эле кыргыз эли да өзүнүн көптөгөн кылымдардан берки тарыхый айлана-чөйрөгө болгон көз карашын, бири-бирине болгон мамилелерин өзүнүн элдик оозеки чыгармаларында сактап келген. Буга мисал болуп кыргыз элинде ушул убакка чейин жашап келе жаткан оозеки чыгармачылыгындагы: макал-лакаптар, жомоктор, уламыштар, акыл-насаат ырлары, поэмалар, эпостор кирет. Оозеки чыгармачылыктын бул түрлөрүнөн элибиздин жаштарды жана балдарды Ата-Мекенди, эл-жерди сүйүүгө жана аны коргой билүүгө, эмгекти сүйүүгө, улууну урматтоого, кичүүнү сыйлоого, сылыктыкка тарбиялоо жөнүндөгү көптөгөн прогрессивдүү идеяларды кездештиребиз. Ошону менен катар алар элибиздин баарына кымбат гумандуулук, патриоттук, достук, жолдоштук идеяларын чагылдырып турат. Элдик түшүнүктө бул сапаттар дептүүлүктүн ажырагыс бөлүгү жана бирден-бир көрсөткүчү катары бааланат. Башкача айтканда, адамдардын бири-бирине

болгон достук, жолдоштук мамилелери алардын башкы нравалык сапаттарынын көрсөткүчү катары кызмат кылат. Ушул себептен кыргыз элинин жаш муундарды тарбиялоо практикасында адамдарга эң кымбат болгон достук, жолдоштук мамилелерин тарбиялоого өзгөчө көңүл бурулган. Бугу мисал болуп элдик оозеки чыгармачылыгында, анын ичинде кыргыз макал-лакаптарында, жомокторунда, эпосторунда, сакталып калган достук жана жолдошчулук жөнүндөгү идеялар эсептелет. Достукту элибиз эзелтеден эле адамдарга тиешелүү эң жогорку нравалык сапат катары баалап, ал жөнүндө көптөгөн залкар ой пикирлерди айтып келишкен. Алсак, элибиз достукту бакытка теңеген. «Достук бар жерде бакыт бар, ынтымак бар жерде ырыс бар», «жакшы досжарым ырыс»- деген макалдар достукту элибиз кандай даражада баалаганынын күбөсү боло алат. Демек, элдин түшүнүгүндө бакыт адамга кандай кымбат болсо, достук да ошондой эле кымбат жана баалуу, андыктан аны дайыма кадырлап-барктап, күтө билүү зарыл. Ошондой эле макал-лакаптардан досу жок адам болбосун, ар адамга анын кайгы капасын, оор шарттарын, сүйүнүчүн, жеңишин, тең бөлүшөөр жан аяшпас досу, жолдошу болоорун билебиз. Андайдусту элибиз бир туугандан артык көрөт да: «Жаман бир тууганың болгуча, жакшы досуң болсун»,- дейт. Мындан тышкары макал-лакаптар достук деген эмне, ал кандайча бааланат, сындалат, канткенде достук чың болот, досту кантип тандап кандайча достошуу керек деген сыяктуу суроолорго жооп берип, адамдар арасындагы достук мамилелерди түздөн-түз чагылдырып турат. Мисалга алсак «Сындалган досту сыйлай жүр», «Эски дос эстен кетпейт», «достук тар кыяда сындалат»,- деген макалдар достукту баалай билүүгө жана күтө билүүгө үндөйт. Ошондой эле эл өтө кыраакылык менен «бою бирди табуу жеңил, ою бирди табуу кыйын»- деп, дос жолдош болуу оңой-олтоң иш эмес экендигин, дос, жолдош болуш үчүн адегенде алардын ой-максаты, тилеги бирдей болуш керектигин, башкача айтканда алардагы духовный биримдиктин болушу зарыл экендигин айтып турат. Элдик макал-лакаптардан достуктун жана жолдошчулуктун бирден-бир негизги жана көрсөткүчү болгон ынтымак жана биримдүүлүк жөнүндөгү идеяларды да көп кездештиребиз. Бул болсо элдик түшүнүктө достук, ынтымак, биримдүүлүк деген түшүнүктөр бири-бири менен дайыма тыгыз байланышта экендигине далил. Алсак, «Көп бириксе көл болот», «Алтоо ала болсо, астындагысын алдырат, төртөө төп болсо, төбөдөгүнү алат». «Бирөө бардыгы үчүн, бардыгы бирөө үчүн», «Күч бирдикте» ж.б. ушул сыяктуу макалдар достук, жолдоштук идеялары менен ынтымак, биримдүүлүк идеялары бири-бири менен шайкеш келерин айгинелейт. Достук идеясын ачык-айрым сүрөттөп, ага үндөп турган элдик оозеки чыгармачылыктын дагы бир түрү-бул кыргыз эл жомоктору. Жомоктор элдик оозеки чыгармачылыктын башка түрлөрүнөн өзүнүн мазмунунун кызыктуулугу жана айтылышынын жөнөкөйлүгү менен балдарды өзүнө тартып, алардын аң-сезиминин өсүшүнө шарт түзөт. Бул жагынан алганда жомоктор илгеркиден бери эле устат үгүтчү, насаатчы катары педагогикалык милдет аткарып келген. Макал-лакаптардан айырмаланып жомоктордо айтыла турган идея түздөн-түз айтылбастан, жомоктогу окуянын кызыктуу болуп өрчүшү менен жана андагы каармандардын башынан өткөн кызыктуу окуялардын бири-бирине болгон мамилелеринин сүрөттөлүшү менен берилип өзүнө тартат. Улуу жазуучу А. М. Горкий: «дүйнөдө үйрөтүүчү күчкө ээ болбогон эч бир күч жок сыяктуу «тарбиялабаган» жомок да болбойт»-деген сыяктуу, жомоктор өзүнүн тарбиялык мааниси жагынан элдик оозеки чыгармачылыктын башка түрлөрүнөн бир топ өзгөчөлүктөргө ээ. Алардын мындай өзгөчөлүгү-ой фантазияны эргиткен терең көркөмдүүлүгүндө, акыл-ой байлыгында, кызык жана сыйкырдуу мазмунунда, стилистикалык жөнөкөйлүүлүгүндө. Кыргыз эли турмуштук ар кандай окуяларды чагылдырган ар түрдүү темадагы көптөгөн жомоктордун ээси. Жалпыга белгилүү жамандык-жакшылык, бакты-таалай, адилеттүүлүк жана ырайымсыздык, сүйүү жана жек көрүүдөн башка адамдардын арасындагы достук мамилелерди кучагына кеңири камтыган кыргыз эл жомоктору да абдан көп. Жомоктордо достук идеясы көбүнчө каармандардын өз ара мамилелерин, алардын башынан өткөргөн окуяларын сүрөттө аркылуу берилет. Алсак, жомоктордо дайыма башкы каарман болуп, анын жан аягыс досу болот, алар ар дайым бири-бирине жардамга келип, кыйынчылыктарды

жеңүүдө бири-бирине акыл кошушуп, кайгы-капасын тең бөлүшөт. Жомоктордон биз достуктун чыныгы үлгүлөрү менен кездешебиз жана достук кандай болуш керек экендиги тууралу пикирлерди жолуктурабыз. Достук идеясын чагылдырган жомокторго «Эки дос», «Чыныбек», «Элчи бала», «Ырыс алды ынтымак», «Айткан акылдын пайдасы» ж.б. жомоктор кирет. Булардын ичинен тарбиялык мааниси жагынан «эки дос» деген жомок өзүнүн терең мазмундуулугу жана идеялуулугу менен айырмаланат. Жомокто эки дос Чынарбай менен Ашыктын. Чынарбайдын болочок колуктусу перинин кызын издеп табуудагы башынан өткөргөн оор кыйынчылыктары (эки достун перинин кызын табышы, каардуу хан, жез кемпир менен болгон күрөшү, Ашыктын досу Чынарбайдын өмүрүн сактап калышы) жеңүүдөгү бири-бирине болгон мамилелери достуктун чыныгы идеалы катары көрсөтүлөт. Жомоктун башкы идеясы «Жакшы көргөн досундан жаныңды аяба»-деген элдик пикирди билдирип турат. Бул идея өлүп бара жаткан досунун өмүрүн сактап калыш үчүн Ашыктын: «Дүйнөнүн бардык кызыкчылыгынан кечтим, досумду аман калтыр»-деп сыйкырчы чалга кайрылуусу аркылуу берилет, жана ушу идеяга байланыштуу жомоктун аягы «дос-доско жаныңды кош» деген элдик сөз менен аяктайт. Ал эми «Чыныбекте» болсо адамдардын өз-ара жардамдашуусу, бирин-бири колдоо идеясы айтылат. Муну биз Чыныбек менен анын өмүрлүк жары Айсулуунун өздөрүнүн эркиндигин – болочок үй-бүлөсүн сактап калуучун болгон күрөшүнөн билебиз. Айрыкча бул идея Айсулуу менен Чыныбектин каардуу бай Сеитчал жана анын уулу Өмүралы менен болгон кармашууда Айсулуунун Чыныбекке айткан акылы, кеңеши, көрсөткөн жардамы аркылуу даана сүрөттөлөт. «Ырыс алды ынтымак» деген жомоктун да тарбиялык мааниси чоё. Бул жомокто ыркы кеткен тогуз уулду атасы кантип бириктирип түз жолго салгандыгы жөнүндө айтылат. Жомокто ынтымактын маанисин терең түшүндүрүү үчүн атасы тогуз тобулгуну бириктирип туруп, аны сындырып берүүсүн балдарынан өтүнөт. Эч кимиси сындыра албаган соё атасы тогуз тобулгуну балдарынын ар бирине таратып берет да, кайрадан сындырууну өтүнөт. Уулдары бириндеген тобулгуну оңой эле сындырышат, анда атасы: «көрдүңөрбү балдарым тогузунар бирдиктүү, ынтымактуу болсоңор силерди эч ким жеңе албайт, ал эми өз бетиңерче бириндеп жүрсөңөр, силерди оңой эле талкалап, чаап алууга болот», -дейт. Мына ушундан улам элибизде «Ырыс алды ынтымак» деген сөз калган экен. Бул жомок бир үй-бүлөдөгү бир туугандардын мамилелери жөнүндө болгону менен, анын жалпы эле балдарды достуктун бирден-бир шарты болгон ынтымактуулукка, биримдүүлүккө тарбиялоодогу мааниси зор. Достук идеясы оозеки чыгармачылыгынын эң көлөмдүү формасы болгон эпостордо да белгилүү орунду ээлейт. Эпостордо жалпы эле адамдарга тиешелүү достук мамилелери көрсөтүлбөгөн эл достугу, ар кайсы улуттагы элдердин өз ара достук кызматташтыгы ж.б. карым катнаштары кең-кесири берилет. Бардык эле эпостордо көптөгөн каармандар болуп алардын жан аяшпас достору, жолдоштору бар, алар дайыма бири-бирин колдоп, оор шарттарын тең бөлүшүп, кубанычтарына ортоктош болушуп, эл-жери үчүн болгон күрөштөрдө бирге болушат. Буга «Манас» эпосундагы Манас менен Алмамбеттин достугу, «Курманбек» эпосундагы Курманбек менен Аккандын достугу жана башка эпостордогу каармандардын бир тобу ар кайсы улуттардын өкүлдөрү болуп эсептелет. Алсак Манас-кыргыз, Алмамбет- катый, Каныкей, Арууке-тажик, Көкчө-казак элинин өкүлдөрү. Ал гана эмес Манастын кырк чоросу дагы эл достугунун үлгүсү катары билсек болот. Кырк чоронун ар улуттан тургандыгын, бирок ага карабастан «бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарып» дайыма бирге күрөшүп жүргөндүгүнүн далили. Аларды жик-жигинен кетирбей бириктирип турган өз ара сыйлашуу, бир максаттуулук, тилектештик, ата-мекенди коргоо сыяктуу идеялык биримдик бар. Эпосто достуктун негизги белгилери катары өз ара сыйлашуу, жардамдашуу, достор арасында болгон марттык, тилектештик, ынтымактуулук экендиги даана көрсөтүлгөн. Алсак, Манас досунан эч нерсе аябайт, ал жада калса (кыргыз баласына эң кымбат болгон) сүйүктүү аты Аккуланы да тартуу кылат. Бул болсо достуктун эң бийик даражасы жана шарты. Бирок досун өзүнөн артык көргөн Алмамбет Аккуладан баш тартат, анткени ал Аккула ага караганда Манаска көбүрөөк керек экендигин түшүнөт. Бул болсо достукка мүнөздүү болгон өз ара сыйлашуунун бирден-бир белгиси. Достук жана эл достугу

идеясын айкын сүрөттөп турган дагы бир эпос бул «Курманбек». Курманбек кыргыз элинин боштондук үчүн чет душмандарга каршы жүргүзгөн адилеттүүкүрөшүн чагылдырган, патриоттуулуктун жогорку үлгүсүн сүрөттөгөн көркөм чыгарма. Эпосто патриотизм идеясы менен катар эл достугу идеясына кеңири орун берилген. Алсак, эпостун башкы каармандары Курманбек менен Акканды эки эл кыргыз менен уйгурдун бири-бирине болгон жакшы тилек, үмүттөрү жакындаштырып турат. Аккан уйгур элинин сүйүктүү уулу, бирок Курманбекти анын байлыгы кызыктырбайт, баарынан мурда «бөлүндүрбөй асырап, калкалап калың эл баккан» адилеттүү камкордугу өзүнө тартат. Аларда эриш аркак болуп эки элди душмандардан сактоо сыяктуу жалпы биримдик, умтулуу бар. Буга күбө болуп эки достун бири-бирине кылган мамилелери эсептелет. Курманбек теңсиз күрөштө душман колунан өлгөндөн кийин да Аккан анын эли менен баласына чоё камкордук кылып, душманына каршы күрөштү улантат. Курманбек менен Аккандын чыныгы кайышпас достугу аркылуу көпчүлүк эл эки улуттун-уйгур менен кыргыз элинин эчактан берки достук мамилесин көрсөтүүгө умтулушкан. Мына ушундай, достук, жолдоштук, ынтымактуулук, биримдүүлүк, тилектештик идеяларын чагылдырып турган макал-лакаптарды, жомокторду, эпосторду кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгынан көп эле кездештирүүгө болот, бирок кеп алардын аз-көптүгүндө эмес. Маселе таалим-тарбиянын максатында, атап айтканда, жаштарды интернационалисттик достукка тарбиялоодо педагогикалык талаптарга ылайык билгичтик менен пайдалана билүүдө болуп жатат.

Адабияттар:

1. А. Алимбеков “Кыргыз этнопедагогикасы” окуу куралы; 1-бөлүм Б.:1996
2. Бешимова Ж. Б. “Сөз берметтери” Б.: 1986
3. “Кыргыз антологиясы”